

The famine in the Eastern Kazakhstan in 1930s: the demographic consequences

Smagulova Svetlana Odepkyzy

Doctor of Historical Sciences, professor of the Kazakh National Agrarian University. Republic of Kazakhstan, 050010, Almaty, 8, Abai str. E-mail: adep_s68@mail.ru.

Abstract. The article examines the issues of hunger in East Kazakhstan in the 1930s. Based on data from archives and periodicals, the author reveals the extent of the famine and the process of fighting it. An analysis is given of the internal migration of famine refugees that took place at that time and their migration to neighboring states.

Along with this, the article reveals the tragic consequences of the famine of the 1930s for the economy and demography of the Kazakh people.

Keywords: collectivization; confiscation; hunger; demography; archive.

XX ғ. 30 жж. Шығыс Қазақстандағы аштық: демографиялық зардаптары

Смагулова Светлана Одепқызы

тарих ғылымдарының докторы, Қазақ Ұлттық Аграрлық университетінің профессоры. Қазақстан Республикасы, 050100, Алматы қ., Абай к-сі, 8. E-mail: adep_s68@mail.ru.

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың 30 жылдарындағы Шығыс Қазақстандағы ашаршылық мәселесі қарастырылады. Автор мұрағат пен мерзімді баспасөз мәліметтеріне сүйене отырып, ашаршылықтың зардабы мен оған қарсы күрес барысын ашады. Сол кездегі ашыққандардың ішкі және сыртқы босқыншылыққа ұшырау барысын саралайды.

Сонымен бірге мақалада 1930 жылдардағы ашаршылықтың шаруашылық пен қазақ халқының демографиясына тигізген қасіреті де анықталады.

Кілт сөздер: ұжымдастыру; тәркілеу аштық; демография; мұрағат.

Голод в Восточном Казахстане 30-х годов XX века: демографические последствия

Смагулова Светлана Одеповна

доктор исторических наук, профессор Казахского Национального аграрного университета. Республика Казахстан, 050010, г. Алматы, ул. Абая, 8. E-mail: adep_s68@mail.ru.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы голода в Восточном Казахстане в 30-е годы XX в. Опираясь на данные архивов и периодической печати, автор раскрывает масштабы голода и процесс борьбы с ним. Дается анализ происходившей в тот период внутренней миграции голодобеженцев и их откочевка в соседние государства.

Наряду с этим в статье выявлены трагические последствия голода 1930-х годов для хозяйства и демографии казахского народа.

Ключевые слова: коллективизация; конфискация; голод; демография; архив.

УДК/ ЭОЖ 94(574)(092)

XX ғ. 30 жж. Шығыс Қазақстандағы аштық: демографиялық зардаптары

Смағұлова С.О.

XX ғасырдың 30-жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық қазақ халқының есіне жазылмас жара салды. Осы жылдар аралығында ұлтына, түріне қарамай, қазақ жерін мекендеген қаншама адам аштық тырнағына ілігіп, ажал құшты, ауызға салар талғажау іздеп, жаяу-жалпы елді-мекендерді кезді, өзге респуб-

ликаларға, шет мемлекеттерге қарай босты. Қаншамасы жол жиегінде қалып, мерт болды. Оның санына жету мүмкін емес.

1931-1933 жылдардағы ашаршылықтан елімізде адам шығыны да, мал шығыны да есепсіз болды. Қолындағы соңғы тұяғын сойып жеген шаруаның ертеңгі күні бұлыңғыр еді. Оның ертеңін ойлауға шамасы да жетпеді, жеткізбеді де. Қолда ұстаса, ұрыға алдырып аңырап қалады, сойып жесе, алдағы өмірі не болады? Бәрі күңгірт, қараңғылық басқан, тұман болып, белгісіз өмір күйін кешті.

1931-1933 жылдардағы ашаршылық Қазақстанның демографиясына үлкен әсерін тигізді. Бүкіл республиканы шарпыған бұл қасіреттің ұшқыны тимеген отбасы кемде-кем десе де болады. Алапат аштық Шығыс өңірді де айналып өтпеді.

Аштықтың алдында байлардың малын тәркілеу науқаны үлкен қарқынмен жүргізілген еді. Қолында төрт-бес тұяқ малы бар орташаның өзі де бай есебіне жатқызылып, тәркіленіп, жер аударылып кету фактісі жиілей түсті. Орта шаруалардың жаппай ірі байлар қатарына жатқызылып, тәркіленуінен қорыққандар қолда бар артық малдарынын сатып немесе сойып құтылуға тырысты.

1928 жылы Сталин Сібірге келуі, шаруаларға қарсы зорлық-зомбылықты бастап берді. М. Қозыбаевтың жазуынша, 1929 жылы 31 мыңға жуық шаруа қуғынға ұшырап, оның 277-і атылған екен (Қозыбаев 1998, Б.229).

Тәркілеудің арты жаппай ұжымдастыруға ұласты. Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру науқаны көшпелі елді отырықшыландырумен қатар жүргізілді. Ұжымдастыру барысында кедейлердің барлық малы колхоздарға біріктірілді. Егер 1928 жылы Қазақстанда барлық шаруашылықтың тек екі проценті ғана ұжымдастырылса, ал 1931 жылдың күзінде республиканың 122 ауданың 78 ауданы ұжымдастырылса керек (Насильственная коллективизация 1998, С.10).

1928 жылы тәркілеу науқаны басталған кезде қазақтар Қытаймен шекара-лас Тарбағатайдың Күзеуін, Хабарсуынан, Сталин болысына қарасты Майқапшағайдан, Дарственный болысының Алқабектен Қытайға байлардың ұйымдастыруымен өткен. Кейбір жансыздардың хабарлауымен шекарашылардың қолдарына түсіп қалғандар да болды. Мәселен, Қытайға өтуге әрекеттенген 27 адам ұсталып, бар мал-мүліктері тәркіленіп алған (Под грифом секретности 1998, С.14).

Салық мөлшері де шектен тыс көбейіп, оны төлеуге халықтың шамасы жетпеді. Мәселен, Өскемен ауданына қарасты «Непобедимый» колхозының колхозшылары астық салығын төлей алмаған. Дегенмен аудандық атқару комитеті бұл ауқаттылардың әрекетінен деп санады¹. Салық төлей алмаған колхозшыларға қатысты арыз-шағымның саны көбейді².

1929 жылдың сәуірінде Никитинское селосында тұратын шаруа әйел Семей қаласында әскери қызметін өтеп жатқан күйеуіне жазған хатында «астық дайындауға байланысты, еш нәрсеге қарамай, астық өткізіндер» деп қолда барын тартып алып жатқандығын күйіне жазады³.

1930 жылдың басынан бай есебінде тәркіленгендер жер аударыла бастады. Байлармен бірге «астық дайындау компаниясына қарсы шыққандар» деген желеумен қарапайым шаруалар да мал-мүлкінен айырылып, жер аударылды, кейбірі сотталды.

Өңірде шекараға қарай босқыншылық легі басталды. 1930 ж. 26 ақпанында Өскемен аудандық атқару комитетінің төрағасы Қазақ АКСР-нен тыс жерлерге

¹ Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архив (ШҚОМА). 1-қ., 1-т., 16-іс., 176-п.

² ШҚОМА. 1-қ., 1-т., 13-іс., 457-п.

³ ШҚОМА. 1-қ., 1-т., 6-іс., 116-п.

өздігінен көшуге тыйым салған бұйрығын жариялады. Ауданнан, округтан басқа жерге кетудің өзінде ауылдық кеңестен немесе аудандық атқару комитетінен рұқсат қағазы болуын міндеттеді⁴.

1930-жылдың басында Қазақстанда отырықшыландыру мәселесі қолға алынған сәтте түрлі тәртіпсіздік, бандиттік шабуыл өрістеді. Осыған орай 14 тамызда отырықшыландыру комитеті қайта құрылып, оның құрамына Қазақ КСР Халық Шаруашылық Кеңесі төрағасының орынбасары қызметіне тағайындалған Ұзақбай Құлымбетов енгізілді⁵.

Ел басында қиыншылық туындаған кезде жалпы малы мен астығын жасырып немесе сатып жібергендерді ел арасында кеңес ісіне жау есебіне енгізіп, жергілікті газет арқылы әшкерелемекке әрекеттенді. Аягөз аудандық партия, кеңес комитеттері мен кәсіпшілер одағы бюросының газеті «Жаңа ауылда» жарияланған мақалада басылғандай, Арқат ауылындағы әлді жаулар Уәли, Түсіп Темірбек балалары 1930 жылдың қазан айында 22 қойы мен 1 сиырын жасырын түрде Семей қаласына сатуға апара жатқанда ұсталып, қайтарса да 13 қарашада тағы да апарған⁶.

Көзі қырағы үкімет қолға түскендерді аяусыз жазалауға тырысты. Елді аштық жайлауы үкіметтің шенеуніктерін қызықтырмады. Шаш ал десе, бас алатындардың қатары көбейіп, талғауға тамақ таба алмай отырғандарды салықпен қинады. Ауыл-ауылда астық жинаудың жоспарын орындамағандарды зиянкестердің қатарына жатқызды. Оларды халық алдында «жау» ретінде көрсетуі, оның үстіне қолда бар малы мен мүлкінен айыруы амалсыздан тысқары жерлерге жасырын түрде босуға алып келді.

1931 жылы аштық басталған кезде өлкелік комитет аштық белең бере бастаған аудандарға арнайы уәкілдерін жіберіп, сол өңірдегі жағдайды бақылап, қиыншылық туындаған жерлерде жергілікті басшылықпен барлығын қалпына келтіруге көмек көрсету мәселесін көтерді. Ұ. Құлымбетовтың тікелей басшылығымен әр облыстардың аудандарына уәкілдер жіберіліп, ондағы жағдай жайында ақпар алынып отырылды.

Осы жылдың жазында басталған қуаңшылық, шегірткенің қаптауы егістікті құртып жіберді. Мәселен, Орта Аягөзді шегіртке басып, астықты толықтай жеп қойған⁷.

Елдегі аштықтың шығуына үкімет қолшақпарлары бұрынғы байлар мен алашордашыларды қатысты деп топшылады. Жауапты қызметке кіріп алып, халық арасында іріткі салып, астық жинауда әдейі кедергі жасап, малды союға үгіттеді деген айыптар тағылды.

1933 жылы наурызда «Жаңа ауыл» газетіне жарияланған бір мақалада Аягөзде 1931 жылы Рақымбай, Жанатай, Күлембай, Жаңабай, Нұрیمان деген байлар колхоз, совхозға кіріп алып, қасақана мал-мүлкін ұрлап, талан-таражға салғандығы айтылып, сотқа тартылып, қолдарындағы бар мал-мүлкін тәркілеп, өздерін 10 жылға бас бостандығынан айыру турасында үкім шығарылғаны айтылады⁸.

Аштық басталған алғашқы жылдың өзінде Қытайға босқандардың қатары көбейген. Архив деректеріне сүйенсек, жергілікті халықты арғы бетке алып кетуді бұрынғы байлар ұйымдастырған. Негізі жаппай өзге елге қарай кетудің бірден-бір себебі, адам басына салынатын салық мөлшерінің шамадан тыс

⁴ ШҚОМА. 3-қ., 1-т., 52-іс., 301-п.

⁵ Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 30-қ., 7-т., 44-іс.193-п.

⁶ Көреген. Темірбек балалары малдарын құртып отыр // Жаңа ауыл. – 1930. – 25 декабрь. – №66.

⁷ Г. Орта Аягөзді шегіртке басып кетті // Жаңа ауыл. – 1931. – 8 июль. – №21.

⁸ Ақтың, Алашорданың солдатты еді // Жаңа ауыл. – 1933. – 21 март. – №12.

көбейіп кетуі-тын. Қолындағы азын-аулақ малды сақтап қалу мақсатында ауыл-ауыл болып босып, шекара асқандардың мақсаты жан сақтауға тырысты. Жан сауғалап Қытайға кеткендердің басымы төніп келе жатқан ашаршылықтың лебін сезгендей де болды. Дегенмен бұлардың кейбірі шекара маңында қызыл-әскерлерге қолға түсіп, «банда» ретінде үкімет сотына тартылды.

Қытай территориясына қарай жылжи көшкен қазақтарды шекара застава-сының әскерлері пулеметпен қарсы алып, аяусыз қырды. Тартып алынған бар-лық мал-мүліктері заставаға жеткізілді.

ОГПУ өкілінің жазуынша, 1931 жылдың тамызында Тарбағатай ауданында «Оңшыл ұлтыш ұйым» деп аталған контрреволюциялық ұйым құрылған. Бұл ұйымның алға қойған мақсаты шаруашылық-саяси кампания жұмысына кедергі келтіру, барлық аудан тұрғындарын дүние-мүлік малдарымен Батыс Қытайға үдере көшуді ұйымдастыру деп келтірілді құжатта. Бұлар ауданның бірнеше ауылдарында революцияға қарсы үгіт-насихат жүргізіп, алашордашылармен, эмиграциядағы байлармен, байланыс орнатып, Алматыдағы өлкелік ұлтшылдар тобынан тапсырма алып отырды делінді. Осы ұйымның қызметінің нәтижесінде бірнеше ауылдар бүкіл шарушалығымен Қытайға көшіп кеткен. Кейбір ауылдарды көшіп бара жатқан жерінен қызыләскерлер ұстаған (Откочевки казахов в Китай 1998, С.37-39, 56, 65-66).

Біріккен Мемлекеттік саяси басқармасының (ОГПУ) құпия-саяси бөлімінің (СПО) арнайы анықтамасында 1931 жылдың қазанынан Қазақстанның аудандарында азық-түлік тапшылығы біліне бастаған. Қараша-желтоқсанда 7-10 ауданда, ал 1932 ж. ақпанының соңында 33 ауданда азық-түлік мәселесі қиындап, оның 10 ауданы көмекті аса қажет етті. Оның үстіне 1931 ж. аяғы – 1932 ж. басында колхоздарда қалған малдарын жаппай сою фактісі көбейе түсті.

Колхозшылардың тамақ іздеп, бір ауданнан екіншісіне қарай көшу үрдісі де байқалды. Қазақстанның әр жерінде, мәселен, Ертіс, Еңбекшіқазақ, Ақбұлақ, Федоров, Қастек, Ақсу, Цурюпин аудандарының 70-80%-тей колхозшылары өз колхоздарын тастап кеткен.

1931 ж. жазына қарай үкіметтің қатаң бақылауына қарамастан Батыс Қытайға босшылардың қатары толастамады. Осы жылдың толық емес мәліметтеріне қарағанда Қытайға 40 мың шаруашылық көшкен. Кейбір шет жаққа босқан колхозшылардың арасында партия, комсомол мүшелері, колхоз төрағалары да болған. Қазақ колхоздарынан Батыс Сібір, Орал, Орта Волгаға, Орта Азияға қарай көшкендері де байқалды. Қазақстаннан Орта Волгаға 50 мың, Батыс Сібірге 16 мың, Орта Азияға 12 мың, Тәжікстанға 1 мың адам босып кеткен.

Қазақстанның ішкі аудандарында жекелеп немесе топ болып қана емес, бүтін аудандар, колхоздар болып көшіп кетіп жатты. Жылдың ортасына қарай Аягөз және т.б. аудандарда тұрғандардан 50%-дай ғана қалған. Сонымен қатар Көкпекті ауданында басқа жаққа көшпекке дайындалып жатқан шаруашылықтар да анықталды. Ашығып, тамақ іздеп үдере көшкендер малдың өлекселерін, ит еті, түрлі қалдықтарын талғажау еткен. Тіпті жұқпалы аурумен өлген малдарды көмген жерлерді ашып, жеген. Ашыққандардың әкімшілікке басып кіріп, азық тауып беруін талап еткен кездері де жиілеген (Советская деревня глазами ВЧК 2005, С.79-81).

1933 жылдың 1 қаңтарындағы босқындар туралы мәліметтер бойынша Аягөзден 1101, Шұбартаудан, 2622 шаруашылық көшіп кеткен⁹. 11 қаңтарда

⁹ Алматы облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). 1-қ., 13-т., 70-іс. 105-п.

Қаратал ауданынына босып келген ашыққандарды тексеру барысында 5 адамның Аягөзден, 2-уі Шұбартаудан келгендігі анықталды¹⁰.

Аштық қысқан шаруа еріксіз колхоз астығына қол салды. Бір уыс бидай алғаны үшін жазаға тартылды. Аягөз ауданына қарасты «Мыңбұлақ» совхозында жұмыс істеуші Қанағат Бозжан, Әшім Маяқұлы, Саттар Еділбайұлы Тасбұлақтан Мыңбұлаққа астық тасып жүріп, 93 келі бидайды ұрлап алып, жеп қойғаны үшін 10 жылға бас бостандықтарынан айырылса, «Мыңбұлақ» совхозының тұқымдығынан 43 келі бидайды ұрлағаны үшін Төлеген Тайжанұлы мен Жұмагелді Сүлейменұлы, бір тайыншаны ұрлап сойып, жегені үшін Тұлпарбек Омарұлы, Нұрсұлтан Серғазыұлдары да 10 жылға сотталып кете барды¹¹.

5 ақпандағы қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Голощекин мен Алматы облыстық комитеттің хатшысы І. Құрамысовқа Шұбартау ауданына жіберілген өкіл Ғ. Мусиннен келген хатта аудандағы жағдайдың ауырлығын айтып, ашыққандарға жіберілген астық талан-таражға салынып, тіпті ашыққандар тіркелмей қалып, соның нәтижесінде көмек ала алмай өлгені жайында келтірілді. Өкілдің айтуынша, Шұбартауға делінген астықтың көп бөлігі ауданға жетпей, Аягөзде таратылып кеткен¹².

Балалар өлімі жиіледі. Ата-анасынан айырылып, тамақ іздеп босып кеткен балалардың легін тоқтату мүмкін емес еді. Жетім балаларға арналған уақытша лагерлердің жағдайы да мәз емес-тын. 1932 жылдың 5 маусымындағы жасалған акт бойынша Үржар селосында орналасқан балалар лагерінің жағдайы өте мүшкіл болған. Жатын орны кір, ақ жайма жоқ, балаларға берілген тамақтың сапасы нашар. Тексеру барысында лагердегі балалардың тамағын ұрлау фактісі де анықталған. Күнде балалардың қатары сиреп, тіпті аштықтан тұра алмай қалған тірі баланы қардың астына көміп тастаған жәйт те анықталды. Ауырған балаларға ешқандай да көмек көрсетілмеген¹³.

1932 жылдың шілдесінде Ғ. Мүсірепов, М. Ғатаулин, М. Дәулетқалиев, Е. Алтынбеков және Қ. Қуанышев сияқты қазақ азаматтары Қазақ өлкелік комитетінің хатшысы Ф. Голощекинге ашық хат жазуының себебі де осында еді. Олар өлкені жайлаған аштықтың қарқынының үдеп бара жатқанын айтып, оның шығу себебін талдап, тез арада жою жолын ұсынды¹⁴.

Бұдан кейін осы жылдың тамызында Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы О. Исаев та Сталинге хат жолдап, қазақ жерін аштықтық жайлап, өлім-жітімнің көбейіп бара жатқандығын, басқыншылықтың салдарынан шаруа шаруашылығының азайып, республикадағы 40 млн. мал басынан 6 млн. ғана қалғандығын, ашыққан қазақтар мен үй-күйі жоқ балалардың Семей мен Ақтөбе облыстарының аудандарындағы өнеркәсіп орындары мен совхоздардың маңайында топталып, араларында жұқпалы аурулардың (шешек, іш сүзегі және т.б.) жайлап кеткендігін келтіріп, аштықтан құтылудың жолдарын ұсынады. Ол ауылдың жағдайын көтеруде диқандарға, малшыларға үкімет тарапынан қаржылай көмек көрсетуді, мал шаруашылығын көтеру үшін өлкедегі колхоздардың барлығын қайтадан тіркеуге алып, малдай, астықтай көмек беруді басты міндетке санады¹⁵.

Бұдан кейін РКФСР Халкомның төрағасы Т. Рысқұлов та 1932 жылдың қыркүйегінде және 1933 ж. наурызында И. Сталинге және тағы басқа билік басындағыларға Қазақстанды аштық нәубеті жайлағанын айтып, тез арада іс-шара

¹⁰ АОМА. 1-қ., 15-т., 8-іс. 4-п.

¹¹ Жаңа ауыл. – 1933. – 1 май. – №19.

¹² АОМА. 1-қ., 15-т., 11-іс. 8-11-пп.

¹³ АОМА. 1-қ., 10-т., 25-іс. 72-п.

¹⁴ Қазақстан Республикасының Президенттің архиві (ҚРПА). 141-қ., 1-т., 5233-іс. 79-92-пп.

¹⁵ ҚРПА. 141-қ., 17-т., 607-іс. 1-14-пп.

қолдану қажеттігін көтерді. Ол да мал басын қайтадан қалпына келтіру, егіншілікке қатысты тұқымдық астықты шаруа қожалықтарына беру мәселесін ұсынды¹⁶.

Мал шаруашылығын қалпына келтірудің бірден-бір жолы – Қазақстанға басқа өңірден мал сатып алу еді. Бұл ұсынысты Ұзақбай Желдірбайұлы Құлымбетов те қолдады. КСРО Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы В.М. Молотовқа жазған хатында осы мәселені төтеден қойып, Батыс Қытайдан мал басын сатып алуды ұсынды. Мал сататын қытай көпестерін тарту үшін Қазақстанның екі жерінде, Шыңжан провинциясына жақын Қазақстан шекарасында екі ірі жәрмеңке орнын ашу қажеттігін көтерді. Оның бірі Алматы облысының Кеген ауданына қарасты Қарқарада да, екіншісі Шығыс Қазақстан жеріндегі Зайсанда. Бұл ашылатын жәрмеңкеге қытай саудагерлерінің емін-еркін сауда жүргізуіне барлық жеңілдіктерді жасаудың маңыздылығын да атай отырып, кезінде Қытайға өтіп кеткен малдарды қайтаруға бар мүмкіншіліктің барлығын көрсетті. Қайраткердің есебінше, малмен сауда, тауар айырбастау арқылы, яғни қант, кондитерлік өнім және тағы басқа тұрмысқа қажетті заттармен жүргізілуге тиіс.

Осы жәрмеңкеден түскен малдар колхозшыларға, жеке шаруашылық жүргізушілерге, кедей шаруаларға заттай несие түрінде беріліп, 2-4 жылдың ішінде өніммен қайтарылуға тиістелінді.

Ұ. Құлымбетов осылайша аз уақыттың ішінде қайтадан мал басын қалпына келтіруге әбден болады деп сенді және Зайсан мен Қарқарадағы жәрмеңкеге мал айырбасына қажетті заттарды алу үшін арнайы тауар қорын құрып, оған үкіметтен 5,5 млн. ақша бөлінуін сұрады¹⁷.

Қайраткердің бұл ұсынысы әрине, ашаршылық кезінде 40 млн.-нан 4 млн. басқа түсіп қалған мал басын қайта қалпына келтірудің амалы болатын. Мал басының азайып, елде аштықтың жайылуы сол кездің өзінде ұлт қайраткерлерін қатты алаңдатып, жоғары орындарына хат жолдап, тез арада шара қолдануын талап еткендері тарихта белгілі. Өкініштісі сол, бұл мәселеге өкімет орны көз жұма қарады.

Ал жұқпалы аурумен күресуде Ұ. Құлымбетов тез арада іс-шараларды жүзеге асырудың маңыздылығын 1932 жылы 14 ақпанда жабық өткен ХКК-нің кеңесінде ашық айтты. Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Ақтөбе облыстарында жұпалы аурулар меңдеп бара жатқандықтан осы ауру ошақтарын жоюға қатысты төтенше комиссия құрылып, төрағалығына Ұ. Құлымбетов, ал мүшелігіне Каруцкий мен Асфендияров сайланды. Бұл комиссияның алдына барлық аудандардағы колхоздарда, өндіріс орындары мен совхоздарда қоғамдық-санитарлық инспекторлар, санитарлық комиссияларын, денсаулық ұйымдарын құру, колхоз, өндіріс орындары мен совхоз директорларына арнайы санитарлық жағдайды бақылайтын өкіл тағайындап, оларға жұқпалы ауру ошақтарын жоюға басшылық етуді тапсыру жүктелінді. Шілде, тамыз айларында Қарағанды, Семей, Балқаштағы өнеркәсіп орындарында жұқпалы аурулардың таралмауын қадағалау міндеттелінді. Әсіресе Шығыс Қазақстан облысының атқару комитетінің төрағасы Сырғабеков пен облыстағы халық денсаулық сақтау комитетінің төраға орынбасары Козловқа бескүндік мерзім ішінде жұқпалы ауруды жоюға қажетті қаражаттық жағдай жайында есеп беру, бөртпе, сүзектік ауруларды бөлек ұстайтын арнайы орындарды даярлау барысы тапсырылды.

Семей өңіріне қарай босқандарға, қаладан 8 км. жерде эвако-пункт ашып, соған орналастыру, техникум, кәсіптік мектептерде оқитын студенттерден,

¹⁶ ҚРПА. 141-қ., 1-т., 6403-іс. 13-16-пп.

¹⁷ ҚР ОМА. 30-қ., 7-т., 151-іс. 122-п.

жұмысшылар мен кәсіподақ белсенділерінен эпидемия кезінде санитарлы милиция құрып, жұқпалы ауру тараған жерлерге жіберу, сонымен қатар ауру-дарды моншаға түсіріп, дезинфекция (уытсыздандыру) жасайтын арнайы камералардан өткізу мәселесін көтерді.

Жұмысшылар көп шоғырланған өнеркәсіп, трестерде, колхоз, совхоздарда моншалар салу, босқындар көп шоғырланатын теміржол бойында, нақтылай айтқанда 15 қыркүйекке дейін Түрксіб, Омбы теміржол басшылығының қадағалауымен Петропавл, Семей, Алматы станциясында оқшауланған өткізу пункттерін салдырту, өнеркәсіп орындары мен совхоздарға жұмысшы күшін моншаға түсіріп, шашын алып, іш сүзегіне, шешекке қарсы еккеннен кейін ғана қабылданатын болды. Сонымен қатар жоғары оқу орындары, техникумда оқы-тындарға да екпе салу да қолға алынатын болды.

Қарағанды, Шығыс Қазақстан және Ақтөбе облыстық атқару комитеттері жұқпалы ауру жайлаған аудандардың тұрғындарын азық-түлікпен қамтамасыз ете отырып, осы облыстардағы өндіріс орындарына жұқпалы аурумен күрес жүргізу үшін арнайы өкіл жіберу, ауру жайлаған аудандарға медицина маман-дарын, дәргерлерді жіберу көзделінді¹⁸.

Қайраткер жұқпалы аурумен күресте облыстарға жеделхат жіберіп, тез арада медициналық бригадалар құрғызды. Мәселен, Шығыс Қазақстан облысы-ның Шемонаиха, Ертіс, Горьковский аудандарына медбригадалар жіберіліп, халықты санитарлық уытсыздандырудан өткізді. Ауруларды анықтап, оқшау-ланған орындарға жатқызып, дәргерлік көмек жүргізді.

Ол 1932 жылдың 26 желтоқсанында РКФСР Жер халық комиссариатынан және қазақ өкілеттілігіне жеделхат жөнелтіп, жұқпалы ауру жайлаған Семей, Ақтөбе, Алматы облыстарына Пржекрыла, Филимонов, Кленяев сияқты эпиде-миолог дәргерлерді жіберуін өтінді¹⁹.

Ал 31 желтоқсанда ККСР Егіншілік халық комиссары С. Асфендияров екеуі РКФСР Жер халық комиссариаты мен Халық Комиасарлар Кеңесіне Қазақ-станның бірталай облыстарына жұқпалы аурулардың тарауына орай тез арада эпидемиологтар мен санитарлық дәргерлерді жіберуді өтінген хат жолдады. Олардың себебінше, бөртпе сүзегімен осы жылдың қазанында 813 адам, қараша айында 1482 адам ауырған. Жұқпалы ауру тараған облыстардың ішінде Шығыс Қазақстанда желтоқсанның алғашқы аптасында бөртпе сүзегімен ауырған 556 адам тіркелген екен. Сонымен қатар Риддер, Семей, Өскемен, Павлодар қалаларында сүзек ошақтары пайда болған. Мәселен, Риддер қала-сында бөртпе сүзегімен қараша айында 123 адам ауырса, ал желтоқсанның он күндігінде ауырғандардың саны 265-ке жеткен.

Екі қайраткер де жұқпалы аурудың бүкіл республикаға жайылуынан қауіптенді. Аурумен күрес жүргізу үшін тез арада тәжірибелі 10 эпидемиологтар мен 10 санитарлық дәрігерлерді және 10 жұқпалы ауруға қарсы күресті ұйымдастырушыларды жіберуді, аурулар шыққан өңірге баратын, ауыр науқастарды ауруханаға тасмалдайтын 6 автомашина бөлуді қажетсінді. Ауру-ханаларда төсек-орынның, ақ жайманың, эпидемиялық отрядтардың қызмет-керлеріне қажетті арнайы кимдердің жоқтығын да айтып, осы жетіспейтін заттарды бөлгізуді талап етті. Мәселен, ақ жаймадан 60 000 метр, жұқпалы ауруларды зарарсыздандыратын 19 000 000 доза дәрісін, эпидемиолог қызмет-керлер мен эпидотряд мүшелеріне қажетті 1 500 киім жабдығын, сонымен қатар, ауруларды тасмалдайтын 350 жылқы мен 2000-дай ұсақ жануарлар 200 тонна сұлы, 400 тонна шөппен қамтамасыз ету жағын да сұрады. Жұқпалы

¹⁸ ҚР ОМА. 30-қ., 2-т., 787-іс.32-33-пп.

¹⁹ ҚР ОМА. 30-қ., 2-т., 787-іс.6-п.

ауруға қарсы ең басты, қажетті қаражат мәселесі де айтылып, 1933 жылдың 1 тоқсанына 2 298 650 сом ақша көлемінде қаржылай бөлуді өтінді²⁰.

Осындай қиын жағдайдан шығуға үкімет қаржылай көмек көрсету ісін қолға алды. Ұ.Құлымбетов тікелей араласуымен ашыққандарға 420 мың сом ақша бөлгізді. Оның 80 мыңы Шығыс Қазақстанға берілді²¹.

Ашаршылық зардабы ашыққандарды еріксіз ұрлық-қарлыққа итермеледі. 1933 ж. 5 қаңтардағы БМСБ (ОГПУ) орындарының хабарламасы бойынша, 1932 ж. 96635 адам қоғамдық және мемлекеттік мүлікті талан-таражға түсіргендерді жауапқа тартылған екен. Оның 40 414-і өнеркәсіп өнімдері, дүкен, қойма тауарларын қолды қылғандығы, ал 56 221-і совхоз, колхоздардан барлығы 10 249 адам ұрлағаны үшін жазаланған. Осылардың ішінде ОГПУ ұйымдарының шешімімен 908 адам ату жазасына, 5138-і 5-10 жылға, 4203-і 5 жылға сотталды (Под грифом секретности 1998, С.262.).

Мемлекет тарапынан берілген көмек дер кезінде жеткізілмегендіктен ашыққандардың саны күннен-күнге көбейді. Оның үстіне өлім-жітім де ұлғая түсті. Шекара күзеті Бас Басқармасының оперативтік бөлімінің 1933 ж. 16 ақпандағы арнайы хабарламасында Қазақстанның шекараға жақын орналасқан аудандары азық-түлік қиыншылығына тап болып отырғаны келтірілді. Мәселен, Үржар ауданының «Тегісшілдік» колхозының 5 бригадасының мүшесі қаңтар-ақпан айларында азық-түлік алмаған. 6 колхозшының отбасы аштықтан ісініп кетсе, «Сталин» колхозының 14 шаруашылығында астық шықпай, аштыққа ұшырап, ісініп ауырғандар тіркелген. Науалы ауыл кеңесіне қараған «Елтай» колхозында азық-түлік, астықтың жоқтығынан ашыққан колхозшы-лардың қатары көбейген. Осының салдарынан Үржар ауданының «Тегісшілдік» колхозының 5 шаруашылығы, ал «Сталин» колхозының 46 шаруашылығы Қытай асып кеткен (Под грифом секретности 1998, С.303-304.).

Т. Рысқұловтың 1933 жылдың 9 наурызында И. Сталинге, Кагановичке, Молотовқа жазған хатында қазақтан Орта Волгаға қарай 40 мың, Қырғызстанға 100 мың, батыс Сібірге 50 мың, Қарақалпақстанға 20 мың, Орта Азияға 30 мың босып кеткендігін айта келе, Батыс Қытайға шаруашылық болып кетіп жатқандығын келтіреді. Сонымен қатар ішкі босқыншылық Әулиеата, Шымкент, Семей, Қызылорда сияқты қалалар мен теміржол станцияларында орын алып отырғандығын, Шұбартау ауданында 1931 жылы тіркелген 5300 шаруашылықтан 1933 жылдың 1 қаңтарына дейін 1941 шаруашылық ғана қалғандығы, Сергиопольде 1933 жылдың қаңтарында 300 қазақ аштықтан өлгендігі жөнінде мәлімет келтірді²². Адам етін жеу фактілері де анықтала бастады. Мәселен, Үржар аудандық комитетінің хатшысы Т. Демменің жазбасында көрсетілгендей Көкпекті ауданынан босып келіп, «Тасбұлақ» шаруашылық артелінде жұмыс істеп жүрген адамның наурыз айында көмек келгенше өлген адамның етін жеумен келген. Осыған орай іс қозғалған²³. Бұл бір ғана факті. Ал негізінде адам етімен қоректеніп келгендер республиканың барлық өңірінде байқалған.

1931-1933 жылдардағы ашаршылық қасіреті біріншіден, Шығыс өңірінің демографиялық өсуіне үлкен зиянын тигізді. Аштықтан қырылғандардың саны есепсіз болды. Осы күнге дейін нақты аштықтан, жұқпалы аурулардан қырылғандардың санын нақтылай алмай отырмыз. Себебі ғалымдар зерттеу барысында түрлі пікірлері айтады. Сондықтан бұл мәселені жіті зерттеу аса маңызды. Екіншіден, облыстың халқының Батыс Сібірге, Батыс Қытайға қарай,

²⁰ ҚР ОМА. 30-қ., 2-т., 787-іс. 26-28-пп.

²¹ ҚР ОМА. 30-қ., 7-т., 178-іс. 19-п.

²² ҚРПА. 141-қ., 1-т., 6403-іс. 137-146-пп.

²³ АОМА. 1-қ., 15-т., 9-іс. 4-п.

Қазақстанның басқа ішкі облыстарына қарай босуынан халықтың саны кеміді. Өйткені аштық азабынан өзге елдерге кеткендердің басымы қайтып оралмай, сол барған жерлерінде тұрақтап қалды. Үшіншіден республиканың халық шаруашылығының, соның ішінде мал шаруашылығының құлдырауына әкеліп соқты.

Қазақстандағы, соның ішінде Шығыс облыстарында болған бұл ашаршылық қасіреті халық санасында ұзақ жылдар сақталды.

Әдебиеттер тізімі/ Список литературы

1. Қозыбаев М. Тарих зердесі (Замана асуы). – 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 344 б.
2. Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов / Вступ. статья и сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Кайргалиев и др. – Алматы: Фонд «XXI век», 1998.
3. Откочевки казахов в Китай в период коллективизации. Реэмиграция. 1928-1957 гг. Составитель: О.В. Жандабекова. Сборник документов. – Усть-Каменогорск, 1998. – 100 с.
4. Под грифом секретности. Откочевки казахов в Китай в период коллективизации. Реэмиграция. 1928-1957 гг. Составитель: О.В. Жандабекова. Сборник документов. – Усть-Каменогорск, 1998. – 100 с.
5. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т.3, 1930-1934 гг. Кн. 2. 1932-1934 гг. / Под ред. А. Береловича, Л.В. Данилова. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 840 с.

Reference

- Kozybaev 1998 – Kozybaev, M 1998, *Tarih zerdesi (Zamana asuy)*, 1-kitap, Gylym, Almaty, 344 b. (Kozybaev, M 1998, *The memory of history (pass)*, 1-book, Gylym, Almaty, 344 p.). (in Kaz).
- Nasil'stvennaya kollektivizatsiya 1998 – *Nasil'stvennaya kollektivizatsiya i golod v Kazahstane 1931-1933 gg. Sbornik dokumentov i materialov*, Vstup. stat'ya i sost. K.S. Aldazhumanov, M.K. Kairgaliev i dr, Fond «XXI vek», Almaty. (*Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931-1933 Collection of documents and materials*, Introductory article and compilation K.S. Aldazhumanov, M.K. Kairgaliev i dr, Fond «XXI vek», Almaty). (in Rus).
- Otkochevki kazahov v Kitaj 1998 – *Otkochevki kazahov v Kitaj v period kollektivizatsii. Reemigratsiya. 1928-1957 gg.: Sbornik dokumentov*, Sostavitel' O.V. Zhandabekova, Ust'-Kamenogorsk, 100 s. (*Migration of Kazakhs to China in the period of collectivization. Re-emigration. 1928-1957*, Compiler O.V. Zhandabekova, Ust'-Kamenogorsk, 100 p.). (in Rus).
- Pod grifom sekretnosti 1998 – *Pod grifom sekretnosti. Otkochevki kazahov v Kitaj v period kollektivizatsii. Reemigratsiya. 1928-1957 gg.: sbornik dokumentov*, Sostavitel' O.V. Zhandabekova, Ust'-Kamenogorsk, 100 s. (*Under the heading of privacy. Migration of Kazakhs to China in the period of collectivization. Re-emigration. 1928-1957: Collection of documents*, Compiler O.V. Zhandabekova, Ust'-Kamenogorsk, 100 p.). (in Rus).
- Sovetskaya derevnya glazami VChK 2005 – *Sovetskaya derevnya glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918-1939. Dokumenty i materialy*, V 4-h t., T.3. 1930-1934 gg. Kn. 2. 1932-1934 gg., Pod red. A. Berelovicha, L.V. Danilova, «Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya» (ROSSPEHN), Moscow, 840 s. (*The Soviet countryside eyes VCHK-OGPU-NKVD. 1918-1939. Documents and materials*, 4 t., T.3. 1930-1934 gg., Kn.2. 1932-1934 gg., Editors A. Berelovicha, L.V. Danilova, «Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya» (ROSSPEHN), Moscow, 840 p.). (in Rus).